

Prikaz knjige

**TATJANA DJURIĆ - KUZMANOVIĆ (2002),
RODNOST I RAZVOJ U SRBIJI - OD DIRIGOVANOG NERAZVOJA DO
TRANZICIJE "BUDUĆNOST" NOVI SAD, ŽENSKE STUDIJE I ISTRAŽIVANJA,
184 STR.**

Tatjana Djurić-Kuzmanović, docentkinja na Fakultetu za uslužni biznis u Novom Sadu i profesorka na Višoj poslovnoj Školi u Novom Sadu, u svojoj knjizi **Rodnost i razvoj — od dirigovanog nerazvoja do tranzicije** bavi se prevashodno pitanjima odnosa žena i ekonomije, te promišljanjima na temu odnosa rodnosti i razvoja. Po obrazovanju ekonomistkinja, doktorirala ekonomske nauke 1992. godine na Ekonomskom fakultetu, Univerzitet u Beogradu. Teza: Razvojna teorija i jugoslovensko iskustvo. Ekspert za područja: društveni, alternativni, humani razvoj; dirigovani nerazvoj; tranzicija i rodnost, feministička ekonomija, evropske integracije i ekonomija. Predaje Uvod u ekonomiju i Evropsku ekonomiju na Fakultetu za uslužni biznis u Novom Sadu, te Okruženje poslovanja i Ekonomiku trgovine na Višoj poslovnoj Školi u Novom Sadu. Član je profesionalnih organizacija poput SID, Društvo za međunarodni razvoj (Society for International Development), IAFE, Međunarodno udruženje feminista ekonomista (International Association of Feminist Economist). Objavila je mnoge radove među kojima se ističu naročito:

2001. Ekonomika Jugoslavije, ekonomika razvoja i tranzicije, udzbenik i čitanka, Novi Sad: Alef

2001. "From State Directed Non - Development and Organized Gender Violence to Transition in Vojvodina and Serbia", in Stryker, Rachael and Jennifer Paticio.

2001. "Transition, privatization and gender in Serbia. Inpact on labour market", Papels del Este, Transiciones poscomunistas, Universidad Coplutense Madrid, No. 4,

2003. Neke napomene o rodnim nejednakostima u istraživanju i pisanju o biznisu (ko-autor Borislav Jošanov),

2004. "Rodne razlike u upotrebi računara, uspehu na ispitima i ispitivačkom radu ICT I e-biznisu" simpozijum na Kopaoniku, objavljen na CD-u,

2004. Nasilni konflikti na Balkanu: uticaj, odgovori i posledice (1995-2003).

Ideju za nastanak ove knjige autorka je dobila još davne 1993. godine kada je prisustvovala svojoj prvoj feminističkoj ekonomskoj konferenciji koju je organizovao Ekonomski fakultet u Amsterdamu (Holandija). Nakon što je 1995. godine učestvovala u radu konferencije evropskih feministkinja levičarki, takodje u Amsterdamu, ono što je do tada bilo samo ideja polako počinje da se zaokružuje i dobija potrebni okvir. Uz podršku i ohrabrenje mnogih kolega, prijatelja i istomišljenika, koje u **Predgovoru i zahvalnosti** sa neizmernim poštovanjem i zahvalnošću pominje, tekstovi na temu rodnosti i razvoja, koje je do tada napisala, konačno su uobličeni u knjigu te, 2002. godine, i objavljeni pod, u naslovu, navedenom nazivu. Knjiga je napisana na srpskom jeziku, ali je istovremeno dat i prevod na engleski jezik koji je sa izvornim tekstom štampan u međusobno obrnutim smerovima. Naslov stranog prištampanog prevoda je: **Gender and development in Serbia**. Tekstove, koji čine sadržaj same knjige, autorka je prikazala u tri odvojena dela. U **Uvodu** navodi da

su tema ove knjige rodne nejednakosti u Srbiji, njihove karakteristike tokom devedesetih godina, te dalji mogući pravci ženske razvojne perspektive.

Deo prvi sadrži četiri zasebna odeljka, a u prvom od njih čiji je naziv **Od nacionalnih ekonomija do nacionalističke hysterije - posledice po žene**, prati pojavu i nastanak tzv. nacionalnih ekonomija početkom 70-ih u bivšoj SFRJ. Navodi da su, zahvaljujući Ustavu iz 1974. godine, tadašnje republike stekle neograničenu ekonomsku moć na svojoj teritoriji, što je dovelo do opadanja medjurepubličke ekonomske saradnje, multipliciranja industrijskih kapaciteta te povećanja zavisnosti od stranih poverilaca. Spoljni dug zemlje je 1979. godine iznosio 20 milijardi US dolara, što jugoslovenska ekonomija nije bila sposobna da otplaćuje. Međutim, posledice nisu bile samo ekonomske prirode. Politički procesi decentralizacije bivše Jugoslavije, udruženi sa rastućom društveno ekonomskom nejednakošću, visokom stopom inflacije, povećanjem nezaposlenosti, stvaranjem jaza između bogatih i siromašnih doveli su konačno do dezintegracije zemlje. Dalje, navodi da se društveni položaj žena tokom ovih dramatičnih promena umnogome pogoršao. Razlog tome ne vidi samo u lošijoj ekonomskoj situaciji, već u činjenici da je zadržan stari patrijarhalni kulturni obrazac, pa su žene u novostvorenim državama postale simboli nacionalističkih politika, "majke nacija", te tako najbrojnije žrtve nacionalističke hysterije. Takođe, uočava da je ženski problem često nevidljiv i samim ženama. Izlaz vidi u transparentnosti odnosa rodnosti u društvu, ženskoj solidarnosti te međusobnoj povezanosti, kao ključa za poboljšanje položaja žena u politici i društvu.

U drugom odeljku **Ka teorijskom okviru istraživanja rodnih nejednakosti u Srbiji** analizira vezu između ekonomskog nerazvoja i rodne nejednakosti. Navodi da je razvojna ekonomija uočila da najsiromašnije grupe u društvu čine žene. Dualna uloga koju imaju u ekonomiji je najčešći razlog njihovog siromaštva. Kućni rad se ne priznaje kao ekonomska vrednost, te najveća nejednakost postoji unutar porodice. Za primere teorijskih okvira navodi formiranje pokreta "Žene u razvoju" ("Women in Development") i "Rodnost i razvoj" ("Gender and Development"). Prvi je identifikovao žensku situaciju u nerazvijenim zemljama sa ciljem obezbeđivanja većeg učešća žena u razvojnom procesu. Drugi je uočio da uloge koje muškarci i žene imaju u društvu ne zavise samo od bioloških razlika, već i od kulturnih, religioznih i ideoloških obrazaca koji vladaju u tom društvu. Ispravno zaključuje da su prava i obaveze muškaraca i žena društveno determinisani i zato promenljivi. Nadalje, razmatra ključne elemente rodnog modela za analizu rodnih nejednakosti u društvenom i ekonomskom razvoju. Na kraju, ukazuje na specifičnu situaciju žena u Srbiji, te na rodno nasilje kao izraz društvenih okolnosti 90-ih. To nije samo direktno fizičko nasilje navodi, već i odsustvo normalnih društveno-ekonomskih i političkih uslova u kojima žena može da da svoj doprinos razvoju, da utiče na raspodelu, kao i da radi i živi u miru. Kako je sam nerazvoj dirigovan o strane države, zaključuje da je i rodna nasilje indukovano od strane države.

U trećem odeljku čiji je naslov **Rodne nejednakosti u nacionalističkom, netranzicionom kontekstu u Srbiji, sa naglaskom na Vojvodinu tokom devedesetih godina**, istražuje proces razvoja u Srbiji, te proces razvoja u Vojvodini devedesetih. Kako su rodne nejednakosti raznolike i uglavnom se odnose na raspodelu resursa moći i vlasti, koristeći Rodnosti i razvoj (GAD) pristup, zaključuje da je u Srbiji rodni sistem dominacije okosnica ekonomskog i društvenog sistema. Empirijski podaci koji to potkrepljuju su često nedovoljni pa ističe važnost društveno ekonomskih indikatora koji pri merenju tih razlika moraju biti posebno osetljivi na rodne razlike. Srbiju 90-ih vidi kao državu koja je odbacila

tranziciju u korist dirigovanog nerazvoja, jer je ekonomsko i društveno propadanje Srbije direktna posledica politike vladajućeg režima. Istovremeno, vršena je marginalizacija žena u politici, a time i njihova marginalizacija kao društvenih subjekata. Žene su bile podređene kako u javnoj sferi, preduzeća i institucija tako i u privatnoj sferi porodice. One su najbrojnije žrtve "nacionalne hysterije" (Bibo 1991.). Ističe, da je patrijarhalni sistem preovladujući kulturni obrazac ženskog postojanja. Za pobjedu demokratske opozicije Srbije (DOS) na saveznim izborima 2000. godine zaslužne su uglavnom žene i mladi glasači. To je bio izraz želje građana Srbije za radikalnim promenama u celom društvu, a time i promenama položaja žena i muškaraca u društvu. Iskustva zemalja istočne Evrope o efektima tranzicije potvrđuju da su reforme doprinele pogoršanju društvenog položaja žena, pogotovo na planu njihove nezaposlenosti. Tranzicija zaoštrava ekonomsku nejednakost između žena i muškaraca. Opravdano smatra da uspeh reformi zavisi prvenstveno od raskida sa prethodnim ekonomskim i društvenim sistemom, te će tako i položaj žena u Srbiji, ubuduće zavisiti od uspešnosti Srbije na planu evropske orijentacije i tranzicije.

U četvrtom, i poslednjem odeljku ovog dela, čiji je radni naslov **Od dirigovanog nerazvoja i organizovanog rodnog nasilja do tranzicije u Vojvodini i Srbiji** i dalje primenjuje rodni pristup analizirajući ekonomske nejednakosti između žena i muškaraca u Vojvodini i Srbiji od početka 90-ih do danas. Nakon ratova, tokom devedesetih godina, došlo je do dezintegracije bivše SFRJ. Ekonomska situacija u Srbiji je specifična i dramatična. Država postaje vlasnik većine preduzeća u Srbiji, te su tako tržište rada i kapitala, izvoz i uvoz roba i usluga pod strogom državnom kontrolom. U takvim uslovima, podređenost žena je prisutna i u javnoj i u privatnoj sferi. Preko polovine nezaposlenog stanovništva su žene. U Vojvodini, na primer, 55 % nezaposlenih čine žene. Njihov radni doprinos nije javno prepoznat. Samo 2% žena su direktori, 1% članova Jugoslovenske akademije nauka su žene i svega 6-7% političara su žene. Navodi, da je glorifikacija tradicionalne ženske uloge dovela do toga da se žene prepoznaju jedino po svojoj ulozi u privatnoj sferi. Sadašnji period tranzicije ka tržišnoj ekonomiji neće poboljšati poziciju žena u društvu. Istraživanja su potvrdila da ekonomske promene negativno utiču na zaposlenost žena, njihovo socijalno blagostanje, te učesće u političkim procesima. Nerealno je očekivati da će tržišna ekonomija koristiti ženama u Srbiji. I u uslovima razvijenih kapitalističkih zemalja, žene još uvek zaraduju 30% manje nego muškarci sa istim obrazovanjem. Taj jaz, između muških i ženskih primanja u budućnosti će se i dalje povećavati. U uslovima visoke nezaposlenosti, žene će biti istiskivane i sa povremenih, sezonskih i loše plaćenih poslova od strane nezaposlenih muškaraca. Srbiju vidi kao zemlju na početku tranzicije, koja na putu ka potpunoj transformaciji zemlje mora učiti iz grešaka drugih zemalja, uz obavezno uključivanje rodosti te priznavanje stvarnog doprinosa žena razvoju srbijanskog društva.

Deo drugi autorka, takodje, deli na četiri poglavlja. U prvom poglavlju čiji je naslov **Pokušaji i počeci privatizacije i tranzicije — efekti na rodne nejednakosti**, objašnjava efekte tranzicije i privatizacije na rodne nejednakosti. Prethodno definiše pojmove rodnost, tranzicija i privatizacija. Rodnost je, objašnjava, termin koji obuhvata sve one razlike između muškaraca i žena koje nadilaze njihove biološke (polne) karakteristike i razlike. Te razlike su društveno konstruisane i stoga promenljive. Tranziciju definiše kao složene političke i ekonomske promene. U političkom smislu označavaju prelazak iz partijske države u sistem demokratije. U ekonomskom smislu označavaju prelazak iz centralističko-planske privrede u privredu tržišnog tipa. Privatizacija je proces napuštanja državne (kod nas društvene) svojine i prelazak na privatnu svojinu. Ovi procesi se u zemljama Istočne i Centralne Evrope odigravaju počev od 1989. godine. Tokom 90-ih godina Jugoslavija odoleva tranziciji, ali posle dramatičnih društvenih promena i burnog raspada, pada na samo

dno evropske razvojne lestvice. Usvajanje Zakona o radu i Zakona o privatizaciji vidi kao početak tranzicionih procesa u Srbiji. Očekuje da će predstojeće reforme doprineti pogoršanju društvenog položaja žena. Rodna jednakost i ženska emancipacija, teško stečena u doba socijalizma, biće odbačena kao deo bivšeg represivnog socijalističkog sistema. Tranzicione promene i privatizacija dovešće do porasta nezaposlenosti žena na dva načina i to kroz: opadanje tražnje za ženskim radom i povećanje ponude ženske radne snage. Zaključuje da će samo visoko obrazovane i specijalistički obučene žene biti među malobrojnim dobitnicama tokom očekivanih ekonomskih promena.

U drugom poglavlju pod nazivom **Istraživanje rodnih nejednakosti u industriji odeće u Vojvodini: slučaj "Noviteta"** bavi se efektima rodnih nejednakosti sa kojima su bile suočene žene u tekstilnoj kompaniji "Novitet" tokom raspada SFRJ (80-ih), tokom dezintegracije (1990-2000) i u poslednjih nekoliko godina. Iz kratke poslovne istorije "Noviteta", koju potom izlaže, saznajemo da je isti osnovan 1947. godine kada je otpočeo sa proizvodnjom uniformi za vojsku. Nakon kratkog vremena, počinje sa proizvodnjom konfekcije, proširuje postojeću fabriku, preuzima drugo preduzeće. Do 90-ih godina "Novitet" je proizvodio 300.000 odevnih predmeta godišnje. Oko 75% ove proizvodnje bilo je za strano tržište. Saradnja sa stranim partnerima zasnivala se na lon poslovima. Nakon uvođenja ekonomskih sankcija od strane Veća bezbednosti UN došlo je do raspada tržišta, pa je proizvodnja opala 35-40%, a saradnja na lon poslovima zadržana samo sa jednom firmom iz Nemačke. Gubitak tržišta, pojava prodavnica polovne odeće, crno tržište sa jeftinom konfekcijom iz Turske i Kine smanjili su tražnju za "Novitetovim" proizvodnim programom. Mnogi radnici napuštaju fabriku. Zastarela oprema dodatno opterećuje poslovanje. Preduzeće je 1997. godine bilo 316 dana u finansijskoj blokadi. Nakon demokratskih promena 2000-te godine "Novitet" menja proizvodnu i trgovinsku orijentaciju, rasprodaje većinu svojih zaliha, a tako stečen kapital investira u italijanske sirovine. U septembru 2001. godine proizveo je novu modnu kolekciju čiji su finansijski efekti omogućili kompaniji da smanji svoja dugovanja, investira u novu kolekciju i podeli plate radnicima. U kompaniji je zaposleno 759 radnika od kojih su 85% žene. One su uglavnom niskog obrazovanja i potiču iz siromašnih porodica. Starosna struktura je takva da 70% zaposlenih ima između 27 i 45 godina života i radno iskustvo od 10 do 30 godina. Prosečna zarada po radniku u 2001. godini je 180 DM, dok je prosečna mesečna zarada u novembru 2001. godine u Vojvodini iznosila 428 DM. Žene su uglavnom šefovi proizvodnih linija, samo jedna žena je direktor celog sektora proizvodnje i ona je jedina u odboru direktora preduzeća. U većim prodavnicama poslovođe su muškarci. U Upravnom odboru od 9 članova, 4 su žene. Žene su, iako ih je sa visokom i višom stručnom spremom više nego muškaraca, po pravilu rasporedjene na radna mesta sa nižim koeficijentom i na mesta gde se zahteva niža kvalifikacija od one koju imaju, pa su im otuda i primanja niža. Odlukom novopostavljenog direktora, tokom 2001-te godine, ispravljene su nastale razlike između radnog mesta, obrazovanja i zarade. Rodne nejednakosti su vidljive i kod porodijskog odsustva jer mnoge radnice, tokom korišćenja istog, nisu iskoristile svoje pravo na godišnji odmor i regres. Radni uslovi su veoma loši. Proizvodnja se obavlja u samo jednoj prostoriji koja je tek 2002. godine dobila klima uređaj. Efektivno radno vreme je 5 od 8 sati radnog dana. Rad na normu i niske zarade čine da su žene zainteresovane za druge, bolje, poslove. Koriste pritom razne, čak neprimerene načine da bi taj cilj i realizovale. U zaključku ovog poglavlja ističe da je realistično očekivati da će se trendovi rodne nejednakosti, a koje je analizirala na primeru "Noviteta", odigravati na sličan način i u drugim preduzećima i institucijama.

U trećem poglavlju **Tranzicija, privatizacija i rodnost u Srbiji -uticaj na**

tržište rada, autorka proučava uticaj tranzicionih procesa i reforme tržišta rada na ekonomski status žena. Navodi, da je ekonomski sistem u Srbiji 90-ih bio ekonomski neefikasan i nije vodio ka ekonomskom rastu društva. Opterećen kriminalom, korupcijom i rentiranjem uticao je i na tržište rada. Osnovna karakteristika tržišta rada u Srbiji je podela na formalno i neformalno. Broj zaposlenih u neformalnoj ekonomiji se stalno povećavao, te je 2001. godine iznosio oko milion radnika. Od tog broja 60,5% već je bilo zaposleno u formalnoj ekonomiji, a samo 20% njih je bilo stvarno nezaposleno. Od ukupne nezaposlenosti samo 1-2% čini rad sa smanjenim radnim vremenom, delimično zaposlenje, privremeno zaposlenje, posao kod kuće, samozaposlenost i slično. Analiza zarada pokazuje da su u periodu od 1996-2000. godine u Srbiji zarade znatno smanjene, tj. najniže su neznatno povećane, a ostale smanjene. Uočava velik disparitet u zaradama između radnika istih kvalifikacija u različitim ekonomskim granama. Ženska radna snaga je uglavnom skoncentrisana u slabije plaćenim ekonomskim sektorima. Rodni jaz je veći na neformalnom nego na formalnom tržištu, a zbog lošije obrazovne strukture žena u neformalnom. Srbija 90-ih, prema podacima UNICEF-a iz 1997. godine, ima jednu od najviših stopa nezaposlenosti. Učešće žena u ukupnom broju nezaposlenosti se i dalje povećava, a nezaposlene žene imaju veće obrazovanje nego nezaposleni muškarci. Perspektive u pogledu potražnje za ženskom radnom snagom nisu optimistične. U uslovima visoke nezaposlenosti one prve gube posao, a zbog odgovornosti i brige koju imaju prema sopstvenoj porodici, smatraju se skupljom i manje pouzdanom radnom snagom. Zaključuje, da će se rodni jaz u zaradama brzo produbiti, a što će dovesti do propadanja ekonomskog statusa žena.

Četvrto, završno poglavlje, pod nazivom **Institucionalna uporišta rodnih nejednakosti u Srbiji u tranziciji**, posvećuje otkrivanju institucionalnih korena rodnih nejednakosti u Srbiji, te predlogu mera, pozitivne diskriminacije usmerenih prema ženama, koje će doprineti njihovom ublažavanju. Smatra da su dva ključna zakona i to Zakon o privatizaciji i Zakon o radu, oba usvojena 2001. godine institucionalno uporište rodnih nejednakosti u Srbiji. Uspostavljanje vlasničke strukture u preduzećima dovodi radnike u neravnopravan položaj u odnosu na poslodavca. Položaj ženske radne snage biće još teži jer ženska radna snaga, uglavnom, ne poseduje imovinu na svom imenu, te će time biti onemogućene za otpočinjanje sopstvenog posla. Radi realne fer tržišne konkurencije između oba pola predlaže strogo poštovanje Konvencije C156 o jednakim mogućnostima, koju je donela Medjunarodna organizacija rada (MOR), a odnosi se na radnike sa porodičnim odgovornostima, čiji potpisnik je i Jugoslavija. Daje nekoliko ključnih primedbi na Zakon o radu:

- favorizovanje materinstva na račun roditeljstva;
- odgovarajućim mehanizmima garantovati istu zaradu za isti rad;
- nakon gubitka posla omogućiti ženama doedukaciju kao i prioritet pri zapošljavanju;
- obezbediti odgovarajuću zaštitu kada žena trpi rodnu diskriminaciju.

Opravdano zaključuje da se, u periodu tranzicije, najveće promene dešavaju na ideološkom nivou promovisanjem patrijarhalne ideologije što žene, ponovo, potiskuje u privatnost i potčinjenost.

Ovom knjigom autorka otvara prostor da se pitanje rodne ravnopravnosti, koje je u prethodnom periodu bilo marginalizovano na listi društvenih prioriteta, konačno postavi na

dnevni red. Jedna je od retkih predstavnica feminističke ekonomije kod nas. Znamo da je ekonomija nauka koja se bavi odgovaranjem na ključno pitanje: kako se ograničena sredstva distribuiraju, alociraju i koriste od strane ljudi u ekonomiji, a da pri tom kao model svojih teorija i merenja pretpostavljaju postojanje racionalne individue koja nema pol. Za razliku od tradicionalne ekonomije, feministička ekonomija je naučna disciplina koja ekonomskim problemima pristupa sa šireg društvenog i političkog stanovišta. Ona redefiniše ekonomiju time što u analitičke kategorije uvodi rasnu, klasnu, starosnu i polnu orijentaciju. Iz tog razloga tekstovi Tatjane Djurić-Kuzmanović predstavljaju komparativna istraživanja o ženama i muškarcima, njihovom društvenom položaju, učešću u društvenom životu te raspodeli moći i uticaja u odnosu na pol. Dobro uočava da nepostojanje rodno osetljive statistike predstavlja prepreku za razumevanje stvarnog društvenog položaja muškaraca i žena. Kao tri ključna problema žena definiše:

1. neplaćeni rad (kućni)
2. nezaposlenost
3. politička (ne) moć.

Prepoznaje da je osnovni uzrok istih patrijarhalni kulturni obrazac utemeljen na reproduktivnoj funkciji seksualnosti, a što je dominantan kulturni obrazac većine društvenih sredina, religija, te zakona. Opravdano smatra da je neophodno da država redefiniše svoju politiku prema rodosti, jer je koncept rodne ravnopravnosti i politike jednakih mogućnosti uslov za dalji razvoj društva i time korak ka socijalnoj pravdi i poštovanju temeljnih ljudskih prava. S tim u vezi, kao predlog mera, posebno naglašava sledeće aktivnosti:

- ekonomsko osnaživanje žena;
- borba protiv nasilja nad ženama;
- obrazovanje žena;
- podrška nevladinim organizacijama.

Značajno je što posebno ističe da perspektiva rodosti i razvoja uključuje, pored žena, i muškarce jer je strategijsko rodno partnerstvo najefikasniji način da se donesu političke strategije, odluke i rešenja koja će unaprediti život građana i građanki jedne zemlje u celini, te zastupati njihove interese i potrebe kontinuirano.

Smatram zato, da su ovi tekstovi prvenstveno namenjeni, te ih i preporučujem, svim:

muškarcima i ženama - radi promene ideja o ulogama muškaraca, kao i vladajućeg koncepta muškosti, jer veće znanje o korenima potčinjenosti i samoj potčinjenosti doprinosi rodnoj jednakosti;

vladinim institucijama - jer su mehanizmi za postizanje ravnopravnosti polova vladina obaveza;

ekonomistima - radi uključivanja rodne analize u ekonomsku teoriju i praksu, jer rodna analiza čini ženski položaj vidljivim, ukazuje na sistemske rodne nejednakosti i isključenost žena iz razvojnih procesa.

Zbog svega izloženog, tekstovi Tatjane Djurić-Kuzmanović o rodosti i razvoju po širini posmatranih društveno ekonomskih pojava tokom 90-ih i periodu tranzicije, i po dubini zahvaćene problematike spadaju u retke, ali zato najvrednije, napise o rodnoj nejednakosti u Srbiji.